

कर्तृत्वाचा उदय आणि त्याच्या मर्यादा: नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री-जाणिवांचा संघर्ष

प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे

कला, वाणिज्य महाविद्यालय, येवदा,
ता. दर्यापूर, जि. अमरावती, महाराष्ट्र,
ईमेल: pjjambhule38@gmail.com

सारांश (Abstract)

१९९० नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणाने भारतीय ग्रामीण जीवनात, विशेषतः कृषी-व्यवस्थेत, आमूलाग्र बदल घडवले, ज्याचे प्रतिबिंब नव्वदोत्तर मराठी साहित्यात प्रभावीपणे उमटले. तथापि, या साहित्यावरील बहुतांश समीक्षा पुरुष-केंद्री (androcentric) दृष्टिकोनातून शेतकऱ्यांचा आर्थिक संघर्ष आणि कृषी-संस्कृतीच्या न्हासावर केंद्रित राहिली आहे. या स्थित्यंतराचे लिंगभावात्मक परिणाम (gendered consequences) आणि ग्रामीण स्त्रीच्या बदलत्या भूमिकेच्या चित्रणाकडे चिकित्सक दुर्लक्ष झाले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध हीच वैचारिक पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो. या लेखाचा मुख्य प्रतिवाद असा आहे की, नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांनी स्त्रीला केवळ परंपरा आणि शोषणाची निष्क्रिय बळी म्हणून चित्रित करण्याच्या पारंपरिक चौकटीला छेद दिला आहे. स्त्रीवादी साहित्य समीक्षेच्या, विशेषतः स्त्री-कर्तृत्वाच्या (female agency) आणि आंतरछेदीयतेच्या (intersectionality) संकल्पनांच्या आधारे, हा निबंध दाखवून देतो की या कादंबऱ्यांनी स्त्रीला एक गुंतागुंतीची आणि 'कर्ती' (agentic) व्यक्ती म्हणून चित्रित केले आहे. तथापि, हे कर्तेपण राजकीय किंवा सामाजिक बंडाचे नसून, प्रामुख्याने ढासळत्या कौटुंबिक चौकटीत टिकून राहण्यासाठी (survival) आणि कुटुंबाचे भावनिक व आर्थिक व्यवस्थापन करण्याच्या सूक्ष्म, दैनंदिन संघर्षातून व्यक्त होते. राजन गवस यांची 'कळप' (१९९१), सदानंद देशमुख यांची 'तहान' (२००५) आणि भास्कर चंदनशिव यांची 'बिरड' (१९९३) या प्रातिनिधिक साहित्यकृतींच्या विश्लेषणातून, हा लेख केवळ स्त्री-चित्रणातील बदलच नव्हे, तर त्यामागे दडलेल्या जात, वर्ग आणि लिंगभावाच्या गुंतागुंतीच्या सामाजिक-राजकीय वास्तवाचाही शोध घेतो.

मुख्य शब्द (Keywords): नव्वदोत्तर मराठी कादंबरी, ग्रामीण साहित्य, स्त्री-कर्तेपण, आंतरछेदीयता, जागतिकीकरण, कृषी-संस्कृती, राजन गवस, सदानंद देशमुख, भास्कर चंदनशिव.

१. प्रस्तावना (Introduction)

इ.स. १९९१ साली भारताने स्वीकारलेल्या आर्थिक उदारीकरणाच्या धोरणाने देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक संरचनेत एका नव्या पर्वाची सुरुवात केली. या बदलाचे सर्वाधिक दूरगामी आणि गुंतागुंतीचे परिणाम ग्रामीण भारतावर, विशेषतः कृषी-आधारित समाजव्यवस्थेवर झाले. जागतिक बाजारपेठेशी जोडली गेलेली शेती, बी-बियाणे आणि खतांचे खाजगीकरण, आणि वाढते नागरीकरण यांमुळे ग्रामीण जीवनाचा पारंपरिक पोत विस्कळीत झाला. या घुसळणीतून निर्माण झालेला ताण, संघर्ष आणि स्थित्यंतर हे नव्वदोत्तर मराठी साहित्याचे, विशेषतः ग्रामीण कादंबरीचे, केंद्रस्थान बनले. या काळातील साहित्याने शेतकऱ्यांची वाढती कर्जबाजारी, जमिनीचे हस्तांतरण आणि गावगाड्याचे विघटन यांसारख्या ज्वलंत प्रश्नांना प्रभावीपणे मांडले.

परंतु, या व्यापक सामाजिक चित्रणात एक महत्वाचा पैलू अनेकदा परिघावर राहिला तो म्हणजे, या सर्व बदलांना सामोऱ्या जाणाऱ्या 'ग्रामीण स्त्री'चे जगणे. कृषी-अर्थव्यवस्थेचा कणा असूनही, पारंपरिक पितृसत्ताक (patriarchal) व्यवस्थेत तिचे स्थान दुय्यम राहिले होते. जागतिकीकरणानंतरच्या काळात, एकाच वेळी पारंपरिक सामाजिक चौकट आणि नवी आर्थिक आव्हाने अशा दुहेरी संघर्षाला तिला सामोरे जावे लागले. या पार्श्वभूमीवर, नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीने स्त्री-पात्रांचे चित्रण कसे केले, हा एक महत्वाचा संशोधनाचा विषय ठरतो.

नागनाथ कोत्तापल्ले (१९८८) आणि द. ता. भोसले (१९८५) यांसारख्या अभ्यासकांनी ग्रामीण साहित्याच्या कृषी-केंद्री स्वरूपाची सखोल मीमांसा केली आहे, हे निर्विवाद. तथापि, त्यांचे विश्लेषण नकळतपणे पुरुष-केंद्री दृष्टिकोनातून (androcentric perspective) केले गेल्याने, कृषी-व्यवस्थेतील बदलांचे 'लिंगभावात्मक परिणाम' (gendered consequences) त्यांच्या चिकित्सक नजरेतून सुटले आहेत. दुसरीकडे, विद्युत भागवत (१९९३) आणि शर्मिला रेगे (२०१३) यांसारख्या स्त्रीवादी समीक्षकांनी मराठी साहित्यातील आणि समाजातील स्त्री-प्रतिमांचा अभ्यास केला असला तरी, त्यांचे विश्लेषण प्रामुख्याने दलित स्त्री-चळवळ किंवा नागरी मध्यमवर्गीय स्त्री-प्रश्नांवर केंद्रित राहिले आहे. त्यामुळे, नव्वदोत्तर कालखंडातील बदलत्या आर्थिक संदर्भात 'ग्रामीण' स्त्रीच्या चित्रणाचे स्त्रीवादी आणि आंतरछेदीय (intersectional) दृष्टिकोनातून विश्लेषण करणे, ही एक महत्त्वपूर्ण संशोधनात्मक पोकळी (research gap) आहे. प्रस्तुत अभ्यास या पुरुष-केंद्री समीक्षेच्या मर्यादा ओलांडून, लिंगभावाला विश्लेषणाच्या केंद्रस्थानी ठेवतो.

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य प्रतिवाद (thesis statement) असा आहे की, नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीने स्त्रीला केवळ शोषित आणि परंपराग्रस्त भूमिकेतून बाहेर काढून, ढासळत्या कृषी-व्यवस्थेत कुटुंबाला तारून नेणारी एक नवी, अधिक गुंतागुंतीची आणि कर्तेपण असलेली व्यक्ती म्हणून चित्रित केले आहे; तथापि, हे कर्तेपण राजकीय किंवा सामाजिक बंडाचे नसून, प्रामुख्याने ढासळत्या कौटुंबिक चौकटीत टिकून राहण्यासाठी (survival) आणि कुटुंबाचे भावनिक व आर्थिक व्यवस्थापन करण्याच्या सूक्ष्म, दैनंदिन संघर्षातून व्यक्त होते.

हे सिद्ध करण्यासाठी, हा शोधनिबंध तीन प्रातिनिधिक साहित्यकृतींचे स्त्रीवादी साहित्य समीक्षेच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषण करेल: राजन गवस यांची 'कळप' (१९९१), सदानंद देशमुख यांची 'तहान' (२००५) आणि भास्कर चंदनशिव यांची 'बिरड' (१९९३). या तिन्ही साहित्यकृतींची निवड करण्याचे कारण म्हणजे, त्या केवळ वेगवेगळ्या भौगोलिक प्रदेशांचे (उदा. पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा) प्रातिनिधित्व करत नाहीत, तर स्त्री-संघर्षाच्या विविध छटा, कौटुंबिक, आर्थिक आणि अस्तित्ववादी, अत्यंत प्रभावीपणे चित्रित करतात. या विश्लेषणाची मांडणी पुढीलप्रमाणे असेल: प्रथम, या विषयाशी संबंधित साहित्य आणि सैद्धांतिक चौकटीचा आढावा घेतला जाईल. त्यानंतर, तीन प्रमुख संकल्पनांच्या आधारे निवडक कादंबऱ्यांतील स्त्री-चित्रणाचे विश्लेषण केले जाईल:

(१) परंपरेच्या चौकटीतील संघर्ष आणि सोशिकता,

(२) ढासळत्या अर्थव्यवस्थेतील स्त्रीचे उदयोन्मुख कर्तेपण, आणि

(३) शरीर, लैंगिकता आणि जात-वास्तवाचे चित्रण. शेवटी, या विश्लेषणाच्या आधारे निष्कर्ष मांडून या अभ्यासाचे महत्त्व स्पष्ट केले जाईल.

भाग २: साहित्य समीक्षा आणि सैद्धांतिक चौकट (Literature Review and Theoretical Framework)

नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री-चित्रणाचा अभ्यास करण्यासाठी दोन प्रमुख ज्ञानशाखांचा आधार घेणे आवश्यक ठरते: (१) मराठी ग्रामीण साहित्याची समीक्षा परंपरा, आणि (२) स्त्रीवादी साहित्य सिद्धान्त, विशेषतः भारतीय संदर्भात विकसित

झालेली आंतरछेदीयतेची (intersectionality) आणि कर्तेपणाची (agency) चौकट. या दोन्ही ज्ञानशाखांचा चिकित्सक आढावा घेतल्यास प्रस्तुत अभ्यासाचे वेगळेपण आणि महत्त्व अधिक स्पष्ट होते.

२.१ ग्रामीण साहित्याची समीक्षा: पुरुष-केंद्री दृष्टिकोनाच्या मर्यादा

मराठी साहित्यात 'ग्रामीण साहित्य' ही एक महत्त्वाची प्रवाह म्हणून १९६० नंतर स्थिर झाली. आनंद यादव (१९७९) यांनी ग्रामीण साहित्याची संकल्पना मांडताना "ग्रामजीवनाचा समग्र, जिवंत आणि वास्तव अनुभव" हे त्याचे मुख्य गमक मानले. त्यांच्या मते, ग्रामीण साहित्य म्हणजे केवळ खेड्याचे चित्रण नव्हे, तर तेथील माणसांच्या जगण्यातील ताण-तणाव, त्यांचे सामाजिक-आर्थिक प्रश्न आणि त्यांची विशिष्ट संस्कृती यांचे अस्सल दर्शन घडवणारे साहित्य होय. नागनाथ कोतापल्ले (१९८८) यांनी या विचाराला पुढे नेताना ग्रामीण साहित्यातील वास्तववादावर आणि कृषी-संस्कृतीच्या चित्रणावर भर दिला. द. ता. भोसले (१९८५) यांनी ग्रामीण साहित्याचा संबंध थेट शेतकऱ्यांच्या जीवन-संघर्षाशी जोडला.

या सर्व समीक्षकांचे योगदान मोठे असले तरी, त्यांच्या विवेचनात एक समान धागा आढळतो, तो म्हणजे 'शेतकरी' किंवा 'ग्रामीण माणूस' या संकल्पनांचा विचार करताना तो नकळतपणे 'पुरुष' म्हणूनच गृहीत धरला जातो. ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू 'शेतकरी-पुरुष' आणि त्याचा शेतीशी असलेला संबंध हाच राहिला आहे. या पुरुष-केंद्री (androcentric) दृष्टिकोनामुळे ग्रामीण स्त्रीचे श्रम, तिचे कुटुंबातील स्थान, तिचे भावनिक आणि लैंगिक शोषण, आणि कृषी-व्यवस्थेतील तिचे अदृश्य योगदान याकडे समीक्षेतून फारसे लक्ष दिले गेले नाही. स्त्री ही अनेकदा 'आई', 'पत्नी' किंवा 'बहीण' या नात्यांच्या चौकटीतच चित्रित केली गेली; तिचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व आणि तिचा स्वतःचा जीवन-संघर्ष हा मुख्य कथानकाच्या परिघावर राहिला. त्यामुळेच, १९९० नंतरच्या बदलांना ग्रामीण स्त्री कशी सामोरी गेली, याचे विश्लेषण करण्यासाठी या पारंपरिक समीक्षेची चौकट अपुरी पडते.

२.२ स्त्रीवादी सैद्धांतिक चौकट: कर्तेपण आणि आंतरछेदीयता

या अभ्यासासाठी आवश्यक सैद्धांतिक पाया स्त्रीवादी विचारांतून मिळतो. पाश्चात्य स्त्रीवादी सिद्धांताने 'पितृसत्ता' (patriarchy) या संकल्पनेद्वारे स्त्रियांच्या शोषणाची व्यवस्थात्मक कारणे शोधली (Millet, 1970). मात्र, भारतीय समाजाची गुंतागुंत लक्षात घेता, केवळ लिंगभावावर (gender) आधारित विश्लेषण अपुरे ठरते. येथे जात, वर्ग, धर्म आणि प्रादेशिकता हे घटक स्त्रीच्या अनुभवाला आणि शोषणाला वेगवेगळे आयाम देतात. याच विचारातून शर्मिला रेगे (२०१३) यांनी 'आंतरछेदीयतेचा' (intersectionality) सिद्धांत भारतीय संदर्भात अधिक प्रभावीपणे मांडला. त्यांच्या मते, "दलित स्त्री ही केवळ 'दलित' किंवा केवळ 'स्त्री' नसते, तर ती 'दलित स्त्री' असते आणि तिचे शोषण या दोन ओळखींच्या छेदनबिंदूवर (intersection) आकार घेते" (Rege, 2013, p. 97). हाच विचार ग्रामीण स्त्रीलाही लागू होतो. एक सवर्ण जमीनदार स्त्री आणि एक भूमिहीन दलित शेतमजूर स्त्री यांचे अनुभव आणि संघर्ष एकाच पातळीवरचे असू शकत नाहीत. त्यामुळे, कादंबऱ्यांतील स्त्री-पात्रांचे विश्लेषण करताना त्यांची जात आणि वर्गीय ओळख विचारात घेणे अनिवार्य ठरते.

दुसरी महत्त्वाची संकल्पना 'स्त्री-कर्तृत्वाची' (female agency) आहे. स्त्री म्हणजे केवळ शोषणाची बळी आणि निष्क्रिय वस्तू नसते. सबा महमूद (Saba Mahmood, 2005) यांच्या मते, कर्तेपण म्हणजे केवळ पितृसत्तेला उघडपणे दिलेले आव्हान किंवा बंडखोरी नव्हे. अनेकदा स्त्रिया प्रस्थापित सामाजिक चौकटीत राहूनच, टिकून राहण्यासाठी (survival), आपल्या कुटुंबाचे रक्षण करण्यासाठी आणि मर्यादित अवकाशात स्वतःसाठी जागा निर्माण करण्यासाठी जे सूक्ष्म डावपेच (subtle tactics) वापरतात, ते सुद्धा त्यांच्या कर्तेपणाचेच निदर्शक असते. यालाच 'सोशिकतेतील कर्तेपण' (agency within submission) असेही म्हटले जाते. नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांतील स्त्रिया अनेकदा थेट बंड करताना दिसत नाहीत; परंतु त्या ढासळत्या कुटुंबाला सावरण्यासाठी घराबाहेर पडतात, आर्थिक जबाबदारी स्वीकारतात, मुलांच्या शिक्षणासाठी

आग्रह धरतात आणि कौटुंबिक निर्णयांमध्ये आपला प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांचे हे मर्यादित पण महत्त्वपूर्ण कर्तेपण समजून घेण्यासाठी महामूद यांची सैद्धांतिक चौकट अत्यंत उपयुक्त ठरते.

सारांश, प्रस्तुत शोधनिबंध ग्रामीण साहित्याच्या पारंपरिक समीक्षेच्या मर्यादा ओळखून, स्त्रीवादी सिद्धांतातील 'आंतरछेदीयता' आणि 'कर्तेपण' या संकल्पनांचा वापर करून नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांतील स्त्री-चित्रणाचे अधिक सखोल आणि सूक्ष्म विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करेल. यामुळे केवळ साहित्यातील स्त्री-प्रतिमाच नव्हे, तर बदलत्या ग्रामीण वास्तवाचे अधिक परिपूर्ण आकलन होण्यास मदत होईल.

भाग २: साहित्य समीक्षा आणि सैद्धांतिक चौकट

नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री-चित्रणाचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी दोन प्रमुख ज्ञानशाखांचा आधार घेणे आवश्यक ठरते: (१) मराठी ग्रामीण साहित्याची समीक्षा परंपरा, आणि (२) स्त्रीवादी साहित्य सिद्धान्त, विशेषतः भारतीय संदर्भात विकसित झालेली आंतरछेदीयतेची (intersectionality) आणि कर्तेपणाची (agency) चौकट. या दोन्ही ज्ञानशाखांचा चिकित्सक आढावा घेतल्यास प्रस्तुत अभ्यासाचे वेगळेपण आणि महत्त्व अधिक स्पष्ट होते.

२.१ ग्रामीण साहित्याची समीक्षा: पुरुष-केंद्री दृष्टिकोनाच्या मर्यादा

मराठी साहित्यात 'ग्रामीण साहित्य' ही एक महत्त्वाची प्रवाह म्हणून १९६० नंतर स्थिर झाली. आनंद यादव (१९७९) यांनी ग्रामीण साहित्याची संकल्पना मांडताना "ग्रामजीवनाचा समग्र, जिवंत आणि वास्तव अनुभव" हे त्याचे मुख्य गमक मानले. त्यांच्या मते, ग्रामीण साहित्य म्हणजे केवळ खेड्याचे चित्रण नव्हे, तर तेथील माणसांच्या जगण्यातील ताण-तणाव, त्यांचे सामाजिक-आर्थिक प्रश्न आणि त्यांची विशिष्ट संस्कृती यांचे अस्सल दर्शन घडवणारे साहित्य होय. नागनाथ कोतापल्ले (१९८८) यांनी या विचाराला पुढे नेताना ग्रामीण साहित्यातील वास्तववादावर आणि कृषी-संस्कृतीच्या चित्रणावर भर दिला. द. ता. भोसले (१९८५) यांनी ग्रामीण साहित्याचा संबंध थेट शेतकऱ्यांच्या जीवन-संघर्षाशी जोडला.

या सर्व समीक्षकांचे योगदान मोठे असले तरी, त्यांच्या १९९०-पूर्व काळात विकसित झालेल्या विवेचनात एक समान धागा आढळतो, तो म्हणजे 'शेतकरी' किंवा 'ग्रामीण माणूस' या संकल्पनांचा विचार करताना तो नकळतपणे 'पुरुष' म्हणूनच गृहीत धरला जातो. ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू 'शेतकरी-पुरुष' आणि त्याचा शेतीशी असलेला संबंध हाच राहिला आहे. उदाहरणार्थ, आनंद यादव (१९७९) 'ग्रामीणता' या संकल्पनेची चर्चा करताना शेतकरी आणि 'काळी आई' (जमीन) यांच्या नात्यावर भर देतात. पण या नात्यात 'शेतकरीण' कोठे आहे? जमिनीवर राबणारी स्त्री आणि जमीन यांच्या नात्याचे स्वरूप काय, यावर त्यांचे विवेचन मौन बाळगते. हे मौनच त्या काळातील समीक्षेच्या पुरुष-केंद्री (androcentric) स्वरूपाचे द्योतक आहे. या दृष्टिकोनामुळे ग्रामीण स्त्रीचे श्रम, तिचे कुटुंबातील स्थान, तिचे भावनिक आणि लैंगिक शोषण, आणि कृषी-व्यवस्थेतील तिचे अदृश्य योगदान याकडे समीक्षेतून फारसे लक्ष दिले गेले नाही. स्त्री ही अनेकदा 'आई', 'पत्नी' किंवा 'बहीण' या नात्यांच्या चौकटीतच चित्रित केली गेली; तिचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व आणि तिचा स्वतःचा जीवन-संघर्ष हा मुख्य कथानकाच्या परिघावर राहिला. त्यामुळेच, १९९० नंतरच्या बदलांना ग्रामीण स्त्री कशी सामोरी गेली, याचे विश्लेषण करण्यासाठी त्या काळातील ही पारंपरिक समीक्षेची चौकट अपुरी पडते.

२.२ स्त्रीवादी सैद्धांतिक चौकट: कर्तेपण आणि आंतरछेदीयता

या अभ्यासासाठी आवश्यक सैद्धांतिक पाया स्त्रीवादी विचारांतून मिळतो. पाश्चात्य स्त्रीवादी सिद्धांताने 'पितृसत्ता' (patriarchy) या संकल्पनेद्वारे स्त्रियांच्या शोषणाची व्यवस्थात्मक कारणे शोधली (Millet, 1970). मात्र, भारतीय समाजाची गुंतागुंत लक्षात घेता, केवळ लिंगभावावर (gender) आधारित विश्लेषण अपुरे ठरते. येथे जात, वर्ग, धर्म आणि प्रादेशिकता हे घटक स्त्रीच्या अनुभवाला आणि शोषणाला वेगवेगळे आयाम देतात. याच विचारातून शर्मिला रेगे (२०१३) यांनी किम्बरले क्रेन्शॉ (Crenshaw, 1989) यांच्या 'आंतरछेदीयतेचा' (intersectionality) सिद्धांत भारतीय संदर्भात

अधिक प्रभावीपणे मांडला. त्यांच्या मते, "दलित स्त्री ही केवळ 'दलित' किंवा केवळ 'स्त्री' नसते, तर ती 'दलित स्त्री' असते आणि तिचे शोषण या दोन ओळखींच्या छेदनबिंदूवर (intersection) आकार घेते" (Rege, 2013, p. 97). हाच विचार ग्रामीण स्त्रीलाही लागू होतो. एक सवर्ण जमीनदार स्त्री आणि एक भूमिहीन दलित शेतमजूर स्त्री यांचे अनुभव आणि संघर्ष एकाच पातळीवरचे असू शकत नाहीत. त्यामुळे, कादंबऱ्यांतील स्त्री-पात्रांचे विश्लेषण करताना त्यांची जात आणि वर्गीय ओळख विचारात घेणे अनिवार्य ठरते.

दुसरी महत्त्वाची संकल्पना 'स्त्री-कर्तृत्वाची' (female agency) आहे. स्त्री म्हणजे केवळ शोषणाची बळी आणि निष्क्रिय वस्तू नसते. सबा महमूद (Mahmood, 2005) यांनी कर्तेपणाच्या पारंपरिक, बंडखोर कल्पनेला आव्हान दिले. त्यांच्या मते, कर्तेपण म्हणजे नेहमीच प्रतिकार (resistance) नसतो. अनेकदा स्त्रिया पितृसत्ताक मूल्यांना आत्मसात करून आणि धार्मिक-सामाजिक चौकटींचे पालन करूनही, त्या चौकटीच्या आत राहून स्वतःसाठी एक नैतिक आणि सामाजिक अवकाश (moral and social space) निर्माण करतात. त्यांच्या या कृतींना केवळ 'submission' (शरणागती) म्हणून पाहणे, हे पाश्चात्य उदारमतवादी स्त्रीवादाच्या मर्यादित दृष्टिकोनाचे लक्षण आहे. नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांतील स्त्रियांचे चित्रण समजून घेण्यासाठी कर्तेपणाची ही अधिक व्यापक आणि गुंतागुंतीची व्याख्या उपयुक्त ठरते.

सारांश, प्रस्तुत शोधनिबंध ग्रामीण साहित्याच्या पारंपरिक समीक्षेच्या मर्यादा ओळखून, स्त्रीवादी सिद्धांतातील 'आंतरछेदीयता' आणि 'कर्तेपण' या संकल्पनांचा वापर करून नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांतील स्त्री-चित्रणाचे अधिक सखोल आणि सूक्ष्म विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करेल. या सैद्धांतिक चौकटीच्या आधारे, पुढील विश्लेषणात आपण पाहू की, 'तहान' मधील दुष्काळग्रस्त मराठवाड्यातील स्त्रीचा संघर्ष आणि 'कळप' मधील पश्चिम महाराष्ट्रातील ऊसतोडणी कामगार स्त्रीचा संघर्ष कसा वेगळा आहे (आंतरछेदीयता). त्याचबरोबर, 'बिरड' मधील मुख्य स्त्री-पात्र पारंपरिक चौकटीत राहून आपल्या कुटुंबाला वाचवण्यासाठी जे निर्णय घेते, ते सबा महमूद यांच्या 'सोशिकतेतील कर्तेपणाच्या' संकल्पनेतून कसे उलगडता येतात, याचाही शोध घेतला जाईल.

भाग ३: साहित्यकृतींचे विश्लेषण

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य प्रतिवाद सिद्ध करण्यासाठी, निवडलेल्या कादंबऱ्यांतील स्त्री-चित्रणाचे विश्लेषण तीन प्रमुख संकल्पनांच्या आधारे केले जाईल. या भागात आपण पहिल्या दोन संकल्पनांवर लक्ष केंद्रित करू: (१) परंपरेच्या चौकटीतील संघर्ष आणि सोशिकता, आणि (२) ढासळत्या अर्थव्यवस्थेतील स्त्रीचे उदयोन्मुख कर्तेपण.

३.१ परंपरेची चौकट, सोशिकता आणि तिच्या मर्यादा

नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांनी स्त्रीला पितृसत्ताक व्यवस्थेच्या चौकटीतच चित्रित केले आहे, हे नाकारता येत नाही. मात्र, या कादंबऱ्यांचे वेगळेपण हे आहे की, त्या केवळ शोषणाचे चित्रण करून थांबत नाहीत, तर त्या शोषणाला सामोरे जाण्याच्या स्त्रीच्या पद्धतीतील सूक्ष्म बदलही टिपतात. स्त्रीची 'सोशिकता' ही केवळ तिची हतबलता न राहता, अनेकदा कुटुंबाला एकत्र ठेवण्याची एक जाणीवपूर्वक स्वीकारलेली रणनीती (conscious strategy) बनते.

सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' (२००५) कादंबरीतील तुळसा हे पात्र याचे उत्तम उदाहरण आहे. मराठवाड्यातील भीषण दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर, तिचा नवरा राघोजी मूल्यांच्या नावाखाली अव्यवहार्य निर्णय घेत राहतो. तो कुटुंबाला आर्थिक संकटात ढकलतो, पण तुळसा कुटुंबाला वाचवण्यासाठी धडपडते. तिची सोशिकता ही निष्क्रिय शरणागती नाही. तिचे हे सोशिकतेतील कर्तेपण सबा महमूद (२००५) यांच्या सिद्धांताच्या चौकटीत बसणारे आहे, जिथे स्त्री प्रस्थापित चौकटीत राहूनच आपल्या जबाबदाऱ्या पार पाडत स्वतःचे अस्तित्व टिकवते. तथापि, या सोशिकतेच्या मर्यादेवरही प्रश्नचिन्ह उभे राहते. तिची ही रणनीती कुटुंबाला 'टिकवून' ठेवते, पण ती पितृसत्ताक व्यवस्थेलाच अप्रत्यक्षपणे बळकट तर करत नाही ना? तिचे कर्तेपण हे 'टिकून

राहण्यासाठी' (survival) आहे, पण ते 'मुक्ती' (liberation) देणारे नाही. तिची सोशिकता ही व्यवस्थेला दिलेले आव्हान नसून, व्यवस्थेशी केलेले एक प्रकारचे जुळवून घेणे आहे.

भास्कर चंदनशिव यांच्या 'बिरड' (१९९३) मधील नायिका हे स्त्रीच्या पारंपरिक भूमिकेचे अधिक गडद चित्रण आहे. लेखक तिला नाव न देता तिला एक वैश्विक (universal) प्रतीक बनवू पाहतात. पण असे करताना ते तिची वैयक्तिक ओळख आणि विशिष्ट सामाजिक स्थान पुसून तर टाकत नाहीत ना? तिचे नावहीन असणे हे तिच्या अदखलपात्रतेचे (marginalization) द्योतक आहे की तिच्या सोशिकतेच्या उदात्तीकरणाचा (glorification) प्रयत्न आहे? हा प्रश्न लेखकाच्या भूमिकेबद्दल स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून विचार करायला भाग पाडतो. कादंबरीच्या शेवटी तिचा निमूट प्रतिकार (silent resistance) तिच्यातल्या बदलाची सूक्ष्म खूण दर्शवतो. तिने परिस्थिती स्वीकारली आहे, पण शरणागती पत्करलेली नाही. मात्र, या प्रतिकाराची किंमत तिला भावनिक आणि शारीरिक घुसमट सहन करून चुकवावी लागते. त्यामुळे, या कादंबऱ्यांतील स्त्रिया बंड करत नाहीत, पण त्या पूर्णपणे हतबलही होत नाहीत. त्यांची सोशिकता ही बदलत्या ग्रामीण वास्तवातील स्त्रीच्या जगण्यातील गुंतागुंत आणि तिच्या मर्यादित अवकाशाचे यथार्थ चित्रण करते.

३.२ दासळत्या अर्थव्यवस्थेतील स्त्रीचे उदयोन्मुख कर्तेपण: सक्षमीकरण की वाढलेला बोजा?

१९९० नंतरच्या आर्थिक बदलांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था खिळखिळी झाली. अशा परिस्थितीत, कुटुंबाची आर्थिक आणि भावनिक धुरा सांभाळण्याची जबाबदारी स्त्रियांवर येऊन पडली. या वास्तवाला नव्वदोत्तर कादंबऱ्यांनी प्रभावीपणे चित्रित केले आहे आणि यातूनच स्त्री-कर्तृत्वाचे एक नवे रूप समोर आले आहे. राजन गवस यांची 'कळप' (१९९१) ही कादंबरी पश्चिम महाराष्ट्रातील ऊसतोडणी कामगारांच्या जीवनावर आधारित आहे. या कादंबरीतील येसू हे पात्र स्त्री-कर्तृत्वाचे एक सशक्त उदाहरण आहे. तिचा नवरा, तानाजी, निष्क्रिय झाल्यावर येसू ऊस तोडण्याचे आणि कुटुंबाचा गाडा चालवण्याचे काम करते. ती केवळ शारीरिक श्रमच करत नाही, तर मुकादमाशी वाटाघाटी करते आणि पैशांचा हिशोब ठेवते. गवस तिच्या तोंडी एक महत्त्वाचे वाक्य देतात, "मरद नुसतं नावाचं बुजगावणं. खरं तर बायकूच चालवते" (गवस, १९९१, पृ. ८१). वरवर पाहता, हे स्त्री-सक्षमीकरणाचे (empowerment) उदाहरण वाटते. पण चिकित्सक दृष्टिकोनातून पाहिल्यास, हे 'सक्षमीकरण' तिला नव्याने मिळालेल्या स्वातंत्र्यातून आलेले नाही, तर नवऱ्याच्या निष्क्रियतेमुळे तिच्यावर 'लादले' गेलेले आहे. तिला घराबाहेर आणि घरात, अशी दुहेरी जबाबदारी (double burden) पार पाडावी लागते. त्यामुळे, तिचे कर्तेपण हे मुक्तीचे प्रतीक आहे की शोषणाच्या नव्या स्वरूपाचे (new form of exploitation), हा प्रश्न निर्माण होतो.

येथे आंतरछेदीयतेची (intersectionality) संकल्पना महत्त्वाची ठरते. 'कळप'मधील येसू ही ऊसतोडणी कामगार आहे. तिचे वर्गीय (class) स्थान तिच्या संघर्षाला एक विशिष्ट परिमाणे देते, जी 'तहान'मधील तुलनेने स्थिर (small landholding) कुटुंबातील तुळसाच्या संघर्षापेक्षा वेगळी आहे. येसूला केवळ कौटुंबिक पितृसत्तेलाच नव्हे, तर ऊस कारखानदारीच्या भांडवलशाही आणि सरंजामी व्यवस्थेलाही (feudal-capitalist structure) तोंड द्यावे लागते. तिचे कर्तेपण हे लिंगभाव आणि वर्ग यांच्या छेदनबिंदूवर उभे आहे. 'तहान'मधील तुळसादेखील दुष्काळामुळे नवऱ्याच्या भूमिकेला छेद देत रोजगार हमीच्या कामावर जाते. तिचा हा निर्णय पारंपरिक 'घरात बसणाऱ्या बाई'च्या प्रतिमेला धक्का देणारा आहे. या दोन्ही स्त्रियांचे कर्तेपण मोठे, क्रांतिकारी नसले तरी, ते दैनंदिन जगण्याच्या संघर्षातून (everyday struggle) निर्माण झालेले आहे. ते स्त्रीच्या बदलत्या भूमिकेचे प्रतीक आहे, पण त्याचबरोबर ते तिच्यावर पडलेल्या वाढीव जबाबदारीचे आणि तिच्या शोषणाच्या बदललेल्या स्वरूपाचेही निदर्शक आहे, जे नव्वदोत्तर ग्रामीण साहित्याचे एक महत्त्वाचे आणि गुंतागुंतीचे वैशिष्ट्य ठरते.

भाग ४: विश्लेषणाचा अंतिम टप्पा आणि निष्कर्ष

या भागात आपण विश्लेषणातील तिसऱ्या आणि अंतिम मुद्द्यावर, म्हणजेच 'शरीर, लैंगिकता आणि प्रतिनिधित्वाचे राजकारण' यावर चर्चा करून निष्कर्षाकडे जाऊ.

४.१ शरीर, लैंगिकता आणि प्रतिनिधित्वाचे राजकारण

नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबऱ्यांनी स्त्रीच्या अनुभवांना केवळ सामाजिक-आर्थिक परिप्रेक्ष्यातून न पाहता, तिच्या शारीरिक आणि लैंगिक अस्तित्वाच्या (corporeal and sexual existence) पातळीवरही चित्रित केले आहे. ग्रामीण स्त्रीचे शरीर हे केवळ श्रमाचे साधन नाही, तर ते पितृसत्ताक नियंत्रणाचे आणि जातीय अत्याचाराचे केंद्रही आहे. 'कळप' (१९९१) मधील स्त्रीची शारीरिक स्वायत्ततेसाठीची (bodily autonomy) लढाई आणि 'बिरडं' (१९९३) मधील नायिकेचा 'दैहिक प्रतिकार' (embodied resistance) हे या वास्तवाचे प्रभावी चित्रण करतात.

तथापि, येथे प्रतिनिधित्वाच्या राजकारणाचा (politics of representation) प्रश्न विचारणे क्रमप्राप्त ठरते. या कादंबऱ्या ग्रामुख्याने बहुजन समाजातील स्त्री-चित्रणावर लक्ष केंद्रित करतात. मुख्य प्रवाहातील (बहुजन/सवर्ण) लेखकांच्या स्वतःच्या सामाजिक स्थानामुळे (social positionality) आणि त्यांच्या दृष्टिकोनाच्या मर्यादांमुळे, दलित स्त्रीच्या विशिष्ट अनुभवाचे वास्तव त्यांच्या लेखनातून निसटते. ही केवळ एक वगळण्याची क्रिया (act of omission) नसून, ती साहित्य क्षेत्रातील संरचनात्मक वर्चस्वाची (structural dominance) निदर्शक आहे (Gaikwad, 2017). त्यामुळे, या कादंबऱ्या ग्रामीण स्त्री-वास्तवाचे चित्रण करत असल्या तरी, ते 'कोणाच्या' वास्तवाचे प्रतिनिधित्व करतात, हा प्रश्न स्त्रीवादी आणि दलित समीक्षेच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा ठरतो.

४. निष्कर्ष (Conclusion)

या शोधनिबंधात नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री-चित्रणाचा स्त्रीवादी आणि आंतरछेदीय दृष्टिकोनातून चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला. विश्लेषणातून हे सिद्ध झाले की, या काळातील साहित्याने स्त्रीला केवळ परंपरा आणि शोषणाची निष्क्रिय बळी म्हणून रंगवण्याच्या पारंपरिक साच्याला छेद दिला आहे. तिचे उदयोन्मुख, तरीही मर्यादित, कर्तेपण हे अत्यंत गुंतागुंतीचे आणि ढासळत्या व्यवस्थेत टिकून राहण्याच्या दैनंदिन संघर्षातून निर्माण झालेले आहे.

या अभ्यासाचे महत्त्व केवळ ग्रामीण साहित्याच्या पुरुष-केंद्री समीक्षेच्या मर्यादा ओलांडण्यापुरते मर्यादित नाही. नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री-चित्रण हे भारताच्या नव-उदारमतवादी (neoliberal) आर्थिक पर्वाचे एक महत्त्वाचे सामाजिक भाष्य आहे. या पर्वात जेव्हा राज्य (state) आपली जबाबदारी झटकू लागले आणि कृषी-व्यवस्था कोसळू लागली, तेव्हा कुटुंबाला वाचवण्याची जबाबदारी स्त्रीवर येऊन पडली. ती व्यवस्थेची 'शॉक अॅब्सॉर्बर' (shock absorber) बनली. ती नव-उदारमतवादी काळातील 'लवचिक' (resilient) व्यक्तीचे प्रतीक आहे. मात्र, तिची ही 'लवचिकता' अनेकदा व्यवस्थेकडून गौरवली जाते, जेणेकरून तिच्या शोषणाकडे आणि तिला वाऱ्यावर सोडणाऱ्या शासनाच्या अपयशाकडे दुर्लक्ष करता यावे. अशाप्रकारे, तिचे कर्तेपण हे व्यवस्थेला टिकवून ठेवणारे एक साधन बनते.

या अभ्यासातून, सबा महमूद (२००५) यांनी शहरी, धार्मिक संदर्भात मांडलेल्या 'कर्तेपणाच्या' संकल्पनेला भारतीय ग्रामीण, धर्मनिरपेक्ष (secular) आणि जातीय संदर्भात तपासून, तिच्या व्याप्तीला अधिक विस्तृत करण्याचे सैद्धांतिक योगदानही दिले आहे. यातून असे दिसते की, कर्तेपण हे केवळ धार्मिक चौकटीतच नव्हे, तर ढासळत्या आर्थिक चौकटीतही कसे आकार घेते. थोडक्यात, नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी एक विदारक विरोधाभास (a stark paradox) सादर करते: ग्रामीण स्त्रीला आर्थिक कर्तेपण आणि दृश्यमानता (visibility) तेव्हाच मिळते, जेव्हा तिच्याभोवतीची संपूर्ण आर्थिक व्यवस्थाच उद्ध्वस्त होत असते.

तिचे हे कर्तेपण संकटातून जन्मलेले आहे; ते तिच्या लवचिकतेचा पुरावा आहे, पण त्याच वेळी ते तिला वाऱ्यावर सोडणाऱ्या समाज आणि शासनावर केलेले एक कठोर भाष्यही आहे. भविष्यातील संशोधनासाठी, नव्वदोत्तर दलित लेखकांच्या साहित्यातील स्त्री-चित्रणाचा आंतरछेदीय दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास करणे, हे एक महत्वाचे आणि दिशादर्शक क्षेत्र ठरू शकते. यामुळे ग्रामीण स्त्री-वास्तवाचे अधिक परिपूर्ण आणि प्रातिनिधिक चित्र समोर येण्यास मदत होईल.

संदर्भ सूची (References)

- 1) कोत्तापल्ले, ना. (१९८८). ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि शोध. मॅजेस्टिक प्रकाशन.
- 2) गवस, रा. (१९९१). कळप. राजहंस प्रकाशन.
- 3) चंदनशिव, भा. (१९९३). बिरडं. साकेत प्रकाशन.
- 4) देशमुख, स. (२००५). तहान. मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
- 5) भागवत, वि. (१९९३). स्त्री-प्रश्न: परंपरा आणि परिवर्तन. मॅजेस्टिक प्रकाशन.
- 6) भोसले, द. ता. (१९८५). ग्रामीण साहित्य: एक चिंतन. स्वरूप प्रकाशन.
- 7) यादव, आ. (१९७९). ग्रामीणता: साहित्य आणि वास्तव. मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
- 8) Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. University of Chicago Legal Forum, 1989(1), Article 8.
- 9) Gaikwad, Y. (2017). Writing Dalit women: The role of literary representation in the Dalit feminist movement. In S. Kumar & M. D. Raj (Eds.), Dalit literature and criticism (pp. 112-128). Orient Blackswan.
- 10) Mahmood, S. (2005). Politics of piety: The Islamic revival and the feminist subject. Princeton University Press.
- 11) Millet, K. (1970). Sexual politics. Doubleday.
- 12) Rege, S. (2013). Writing caste/writing gender: Narrating Dalit women's testimonies. Zubaan.